

Arūnas Streikus

Ateistinės propagandos pobūdis Lietuvoje 1975–1988 m.

Remiantis sovietų valdžios institucijų archyviniais dokumentais, oficialios spaudos publikacijomis ir bibliografinėmis rodyklėmis, straipsnyje aptariamos ateistinės propagandos tendencijos Lietuvoje per paskutinius sovietų režimo egzistavimo dešimtmečius, bandoma išryškinti jos specifiką lyginant su ankstesniais metais Lietuvoje vykdyta ateistine indoktrinacija.

IVADAS

Sovietų režimo vykdyto ideologinio visuomenės indoktrinavimo sistemoje svarbus vaidmuo priklausė ir ateistinei propagandai. Ji turėjo padėti ne tik sovietizuoti žmonių mentalitetą, bet ir sunaikinti religines institucijas, kurių režimas nesugebėjo visiškai kontroliuoti. Nenutrūkstantis ateistinės propagandos srautas negalėjo nepaveikti didelės visuomenės dalies sąmonės, šis poveikis tam tikru mastu išliko iki šių dienų. Todėl pastangos pažinti ateistinės propagandos mechanizmus ir nustatyti jos poveikį gali padėti geriau suprasti kai kuriuos mūsų dabarties reiškinius. Galima teigti, kad sovietmečiu Lietuvoje vykdytos ateistinės propagandos pobūdis, neskaitant pačių ateizmo ideologų darbų, detaliau beveik netyrinėtas.

Bene vienintelis nepriklausomas tyrimas šia tema buvo atliktas aštuntojo dešimtmečio

viduryje, nors ir paskelbtas jau po Nepriklausomybės atkūrimo¹. Šio darbo autorius, žymus disidentinio sąjūdžio dalyvis Vytautas Skuodis, kiek jam leido to meto sąlygos, pabandė analizuoti, kaip ateistinė propaganda buvo skleidžiama per spausdintą žodį. Klasifikacijai pasirinkęs teminį-chronologinį principą jis kruopščiai suregistravo 1940–1976 m. Lietuvoje išleistas ateistinio turinio knygas ir brošiūras, periodinėje spaudoje išspausdintus straipsnius. V. Skuodis taip pat apžvelgė to laikotarpio ateistinę lituaniką, religinio turinio spaudinius, apibūdino aktyviausius ateistinių publikacijų autorius. Visgi šio darbo negalima pavadinti išsamia Lietuvoje diegto sovietinio ateizmo metodų analize. Visų pirma, jame beveik nenagrinėjami kiti ateistinės propagandos pateikimo kanalai – paskaitos, įvairūs pokalbių vakarai, muziejai, radijas, kinas. Antra, ateistinių publikacijų turinys analizuojamas labai paviršutiniškai, dažniausiai pasitenkinant straipsnių ir knygų antraščių išvardijimu. Trečia, į šią knygą nepateko paskutiniai penkiolika sovietų režimo egzistavimo Lietuvoje metų. Išeivijoje ir posovietiniu laikotarpiu publikuotų darbų, skirtų Bažnyčios padėčiai sovietų režimo sąlygomis, autoriai taip pat tik epizodiškai užsimena apie ateistinę propagandą. Neseniai pasirodžiusioje šio straipsnio autoriaus monografijoje² ateistinė propaganda aptariama kaip neatsiejama sovietų valdžios antibažnytinės politikos dalis, ta-

čiau ir čia daugiausia remtasi V. Skuodžio pateiktais duomenimis. Suvokiant, kad reikalingas atskiras šios temos tyrimas, į detalesnę ateistinės propagandos metodų analizę nesileista. Taigi galima teigti, kad ateistinės indoktrinacijos istorija Lietuvoje yra labai svarbi, tačiau sovietologų beveik pamiršta tema.

Ateistinės propagandos apimtis, formos bei turinys priklausė nuo vidaus ir tarptautinės padėties pokyčių bei specifinių tam tikro regiono sąlygų. Lietuvoje po didžiulės bangos 1960–1964 m. ateistinė propaganda intensyvumo atžvilgiu vėliau stabilizavosi, tam tikri pakilimai buvo tik po eilinių partijos nutarimų, primindavusių šios veiklos svarbą. Be to, sovietinei ateizmo propagandos praktikai buvo būdingas specifinis santykis tarp pastangų įrodyti Dievo nebuvimą ir kompromituoti Bažnyčią kaip instituciją. Lietuvoje, kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje, penktajame–septintajame dešimtmečiais prioritetas aiškiai buvo teikiamas būtent antrajai kryptiai, arba, sovietiniu žargonu tariant, „antiklerikalinei propagandai“. Kadangi V. Skuodžio atliktas tyrimas tesiekė 1976 m., natūralus tyrinėtojo smalsumas paskatino ieškoti atsakymų į klausimus, ar anksčiau minėtos ateistinės propagandos tendencijos išsilaikė iki paskutinių sovietų režimo dienų, kaip ateistinės propagandos intensyvumą bei jos teminę struktūrą veikė vis labiau stiprėjantis tikinčiųjų teisių sąjūdis, naujos vietinio partinio elito kartos įsitvirtinimas valdžioje, popiežiaus Jono Pauliaus II veikla ir kiti tuo laikotarpiu išryškėję nauji veiksniai. Nors daugiausia dėmesio šiame straipsnyje skiriama spausdintam žodžiui, tačiau stengtasi neužmiršti ir kitų ateistinės propagandos formų: vaizdo ir garso priemonių panaudojimo, žodinės propagandos, naujų civilinių apeigų diegimo. Be to, nemažai dėmesio skiriama ir organizacinių ateistinio darbo formų raidai; remiantis sovietų valdžios institucijų dokumentais bandoma nustatyti, kokią vietą ate-

istinė propaganda nagrinėjamu laikotarpiu turėjo sovietų valdžios išlikimo strategijoje.

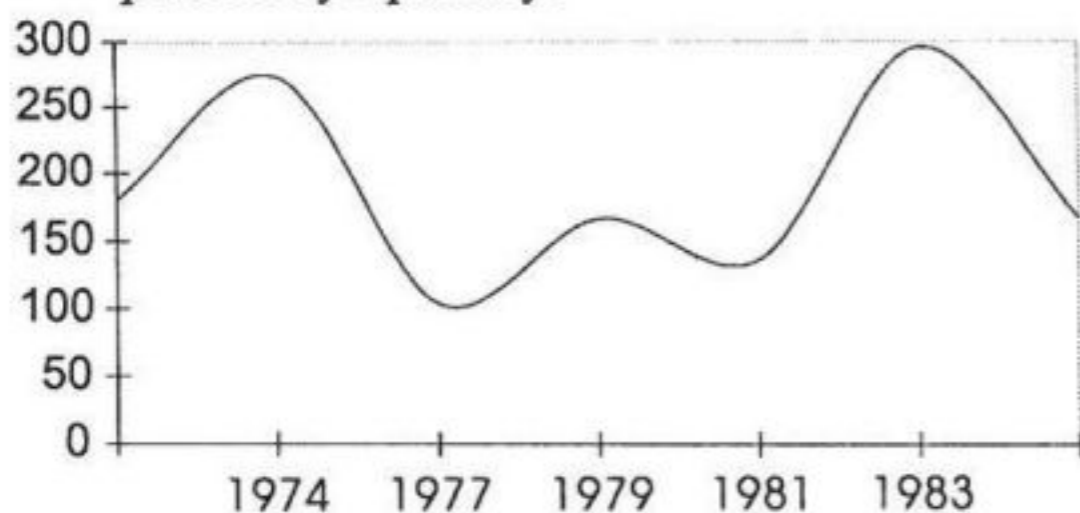
Galima išskirti kelias šio darbo šaltinių grupes: 1) centriniai Lietuvos SSR laikraščiai ir žurnalai („Tiesa“, „Komjaunimo tiesa“, „Valstiečių laikraštis“, „Švyturys“, „Laikas ir įvykiai“ ir kt.), kuriuose paskelbtos publikacijos atspindėjo tuo metu vyravusias ateistinio darbo tendencijas; 2) archyviniai dokumentai: LKP CK biuro nutarimai, LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus pažymos, susirašinėjimo tarp įvairių sovietų valdžios institucijų dokumentai; 3) „Spaudos metraštis“ ir kiti informaciniai leidiniai, kurie buvo nepašalinomas šaltinis nustatant kiekybines ateistinės propagandos charakteristikas. Straipsnyje nagrinėjamas laikotarpis nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio, kai galutinai išryškėjo nauji veiksniai Lietuvos SSR viduje (tikinčiųjų teisių sąjūdžio sustiprėjimas, valdžios kaita), iki Atgimimo pradžios, kai ateistinės propagandos apimtys dėl prasidėjusių permainų radikaliai sumažėjo.

BREŽNEVO EROS PABAIGA – SĄLYGINIS ATEISTINĖS PROPAGANDOS ATOSLŪGIS (1975–1982 M.)

Po pakilimo XX a. aštuntojo dešimtmečio pirmoje pusėje nuo šio dešimtmečio vidurio ateistinė propaganda vėl šiek tiek susilpnėjo. Pagrindinė jos susilpnėjimo priežastis buvo ta, kad ateizmo propaguotojų aktyvumą dešimtmečio pradžioje paskatinęs SSKP CK Sekretoriato 1971 m. liepos 16 d. nutarimas „Dėl ateistinio visuomenės auklėjimo sustiprinimo“ po kelerių metų buvo pamirštas, o propagandos aparatas nukreiptas kitų, tuo metu aktualesnių visuomenės indoktrinavimo uždavinių vykdymui. Ši bendra tendencija išryškėjo ir Lietuvos SSR: 1971–1976 m. ateistinių publikacijų periodinėje spaudoje

kasmet vidutiniškai buvo po 227, o 1977–1982 m. – tik 136 (žr. grafiką Nr. 1).

Grafikas Nr. 1. Ateistinės publikacijos periodinėje spaudoje

Prie antireliginės propagandos laikino susilpnėjimo Lietuvoje prisidėjo ir vietos sąlygos. Opozicinis sąjūdis Lietuvoje, kurio svarbiausia sudedamoji dalis buvo tikinčiųjų kova dėl savo teisių, aštuntojo dešimtmečio viduryje pasiekė apogėjų. Sovietų valdžia iš pradžių tikėjosi Bažnyčią iš opozicinės veiklos eliminuoti ribotomis nuolaidomis, nedidindama konflikto. Valdžios nemalonės smaigalys buvo nukreiptas į tikinčiųjų teisių sąjūdžio aktyvistus, tuo tarpu apskritai Bažnyčios atžvilgiu stengtasi demonstruoti didesnę toleranciją. Po Antano Sniečkaus mirties į vietos partinės valdžios viršūnę iškilo labiau išsilavinę ir mažiau ideologiškai angažuoti asmenys; tiesiogiai neraginami iš Maskvos jie patys nerodė iniciatyvos spręsti ideologinio indoktrinavimo klausimų. LKP CK ideologijos sekretoriumi, kuris vietoje koordinavo visą ideologinį darbą, 1976 m. vietoj tik partinę mokyklą baigusio Antano Barkausko tapo intelektu ir plačia erudicija tarp LKP vadovų išsiskyręs Lionginas Šepetys. Vietos ateistų aktyvumą aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje stabdė ir tebesitęsiantis dialogas tarp Sovietų Sąjungos vadovybės ir Rusijos Stačiatikių Bažnyčios, iš vienos pusės, bei Vatikano – iš kitos. SSRS užsienio reikalų ministras Andrejus Gromyka 1975 m. birželio 28 d. per trumpą laiką jau ketvirtą kartą susitiko su popiežiumi, o 1976 m. Maskvoje lankėsi Vatikano krikščionių vienybės sekretoriato pirmininkas kardinolas Willebrandas ir jėzuitų ordino

generolas Pedro Arrupe. Be to, aštuntojo dešimtmečio pabaigoje prasidėjo neoficialios Vatikano ir sovietų valdžios derybos dėl vyskupijų valdymo sutvarkymo Lietuvoje, per kurias sovietų valdžia stengėsi sau palankia linkme išspręsti vyskupų tremtinių grąžinimo ir naujų vyskupų išventinimo klausimus.

Vis dėlto, nepaisant sąlyginio susilpnėjimo lyginant su ankstesniais metais, ateistinė indoktrinacija ir toliau išliko gana intensyvi. Ateistinių publikacijų periodinėje spaudoje aiškiai sumažėjo, tačiau to negalima pasakyti apie ateistinio turinio knygų ir brošiūrų leidybą. Dar nuo septintojo dešimtmečio pabaigos nusistovėjo gana stabili tendencija kasmet išleisti po keliolika tokio turinio knygų (žr. lentelę Nr. 1), išsilaikiusi iki 1988 m.

Lentelė Nr. 1. Ateistinės knygos, brošiūros ir kitokie neperiodiniai leidiniai, išleisti Lietuvoje 1967–1987 m.

Metai	Skaičius	Bendras puslapių skaičius	Tiražas
1967	13	570	51 800
1968	16	808	57 100
1969	12	528	53 275
1970	14	1825	62 600
1971	12	1495	31 400
1972	14	1091	42 400
1973	14	1456	74 200
1974	17	993	83 200
1975	12	1279	86 400
1976	20	1749	157 600
1977	8	835	58 450
1978	12	1809	125 200
1979	10	1001	51 600
1980	13	1134	39 800
1981	16	1346	49 100
1982	10	1619	59 000
1983	15	1508	85 800
1984	16	2615	224 300
1985	19	1809	86 900
1986	22	2706	137 500
1987	11	1464	50 700

Lentelė sudaryta pagal: V. Skuodis, *Dvasinis genocidas Lietuvoje*, Vilnius, 1996, p. 211; *Spaudos metraštis*, Vilnius, 1978–1988.

Svarbesnės ateistinės knygos nagrinėjamu laikotarpiu paprastai būdavo spausdinamos 10–15 tūkst. egzempliorių tiražu; dar didesni tiražai jau liudijo išskirtinę tokių leidinių vertę ateistinei indoktrinacijai. Šią ribą 1977–1982 m. peržengė tik du „veikalai“: Prano Mišučio knyga „Religija. Bažnyčia. Ateizmas“ (1978 m., 50 000 egz.) ir Broniaus Jaušnio apybraižų rinktinė apie vienuolijų veiklą Lietuvoje „Peržengę kryžkeles“ (1982 m., 20 000 egz.). Ryškesnių ateistinės lektūros teminės struktūros permainų taip pat nebuvo. Kaip ir ankstesniais metais, vyravo tokios temų grupės: 1) ateistinės propagandos metodika; 2) religinės pasaulėžiūros kritika ir 3) Katalikų Bažnyčios istorijos sovietinės interpretacijos. Iš žymesnių pirmosios grupės leidinių, pasirodžiusių tais metais, paminėtinas 1978 m. išleistas „Ateizmo žodynas“. Padidėjusį dėmesį jaunimo ateistinio auklėjimo problemoms rodė 1977–1978 m. išleistos dvi metodinės priemonės ir verstinė rusų autorių A. Čertkovo ir V. Komarovo knyga mokytojams „Pokalbiai apie religiją ir ateizmą“. Tai reikėtų sieti su 1977 m. balandžio 11 d. priimtu LKP CK biuro nutarimu „Dėl Pabiržės vidurinės mokyklos darbo formuojant mokinių mokslinę-ateistinę pasaulėžiūrą“³, kuriuo buvo duotas signalas stiprinti ateistinį darbą mokymo įstaigose. Reaguodama į šį nutarimą LSSR švietimo ministerijos kolegija labai operatyviai, jau 1977 m. gegužės 27 d., patvirtino priemonių planą moksleivių ateistiniam auklėjimui gerinti. Jaunimui skirtų periodinių leidinių redakcijos taip pat buvo dar kartą paragintos daugiau spausdinti ateistinių straipsnių⁴. Padidėjusį dėmesį ateistinei indoktrinacijai mokykloje rodė ir tai, kad vienas aktyviausių ateizmo propaguotojų Lietuvoje Jonas Aničas 1975 m. buvo paskirtas LKP CK Mokslo ir mokymo įstaigų skyriaus vedėju, o 1979 m. tapo Vilniaus pedagoginio instituto rektoriumi.

Tarp antrosios grupės publikacijų pirmiausia išskirtini 1977 m. pradėję eiti Felikso Lau-

rinaičio sudaryti „Pokalbiai pasaulėžiūros klausimais“, kurių 1977–1981 m. išėjo net penkios knygos. Jose buvo spausdinami žymiausių sovietinės Lietuvos ideologų atsakymai į neva tikinčiųjų pateiktus klausimus apie valdžios politiką religijos atžvilgiu, religinę doktriną. Siekiant sukompromituoti Katalikų Bažnyčią ir toliau buvo publikuojami tendencingai atrinkti dokumentai, turėję atskleisti neva kenksmingą Lietuvos liaudžiai katalikų dvasininkų veiklą. Po ilgokos pertraukos 1978 m. vėl buvo išleistas tokio pobūdžio dokumentų rinkinys, pavadintas „Klerikalizmas ir katalikų bažnyčia buržuazinėje Lietuvoje“, kuriame buvo paskelbta apie 200 archyvinių dokumentų, susijusių su Bažnyčios veikla Lietuvoje 1918–1940 m. 1983 m. pasirodė dar vienas panašaus pobūdžio leidinys, sudarytas iš pokario metais sovietų saugumo tardytų dvasininkų parodymų protokolų ištraukų⁵.

Būtina paminėti dar vieną sovietinės religijotyros reiškinį, kurio ištakos siekia aštuntojo dešimtmečio antrą pusę. Būtent tuo metu sovietinėje Lietuvoje buvo išleisti pirmieji darbai apie ikirikščioniškąją baltų tikėjimą ir mitologiją. 1977 m. Lietuvos SSR ateizmo muziejus išleido žymių Lietuvos etnologų ir archeologų straipsnių rinkinį „Senieji tikėjimai naujausių tyrinėjimų šviesoje“, o 1979 m. 7 tūkst. egz. tiražu buvo išleista pirmoji Pranės Dundulienės knyga, skirta senajai lietuvių mitologijai⁶. Be to, garsiajai lietuvių archeologei Marijai Gimbutienei buvo leista skaityti paskaitas Vilniaus universitete. Palankesnę sovietų valdžios požiūrį į pagoniškosios lietuvių kultūros tyrinėjimo atgaivinimą galima sieti su tuo metu populiariu, ypač tarp jaunimo, kraštotyriniu sąjūdžiu ir režimo pastangomis nukreipti susidomėjimą krašto praeitimi iš esmės nebegyvos, todėl ne tokios pavojingos tradicijos linkme ir taip sukurti alternatyvą galimam naujų dvasinių vertybių ieškančio jaunimo posūkiui prie gyvo tikėjimo šaltinio, nes tai galėjo dar labiau sustiprinti Katalikų Bažnyčią. Matyt,

su ta pačia intencija toleruotas ar net tyliai skatintas jaunimo domėjimasis Rytų religijomis. Dar 1973 m. iš rusų kalbos buvo išversta M. Stepanianc knyga apie induizmą⁷, vėliau nemažai straipsnių apie induizmą ir budizmą pasirodė ir periodinėje spaudoje.

Rytų religijoms skirtos daugiausia informacinio pobūdžio publikacijos periodinėje spaudoje buvo viena iš naujų temų. Vien 1978–1980 m. Lietuvos SSR išspausdinti šeši straipsniai apie budizmą ir induizmą, tuo tarpu 1940–1976 m. – tik trys.

Lentelė Nr. 2. Ateistinių publikacijų, išspausdintų 1971–1982 m. Lietuvos SSR periodiniuose leidiniuose, tematika

Temos	1971–1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1977–1982
Sąžinės „laisvė“ Sovietų Sąjungoje	20	2	2	16	10	5	10	45
Religinės pasaulėžiūros kritika	257	26	29	15	26	24	20	140
Religinės šventės, apeigos, šventieji, stebuklai ir šventosios vietos	72	0	2	5	5	5	4	21
Vienuoliai	40	2	1	2	4	2	4	15
Katalikų Bažnyčia	149	4	5	11	6	7	4	37
Šv. Sostas	63	4	5	3	6	8	18	44
Kitos religijos ir sektos	14	6	10	4	11	2	4	37
Ateizmo istorija ir metodika	271	27	43	55	49	54	40	268
Senieji tikėjimai, pagonybė Lietuvoje		3	0	0	0	0	4	7
Krikščionybė Lietuvoje iki 1917 m.		7	0	0	4	1	1	13
Katalikų Bažnyčia Lietuvoje nuo 1918 m.		6	3	21	17	17	20	84
Dvasininkų išeivių veikla		3	9	3	7	9	1	32
Ekskunigai ir buvę tikintieji		14	8	32	9	3	10	76
Iš viso	1364*	104	117	167	154	137	140	819

Lentelė sudaryta pagal: V. Skuodis, op. cit., p. 22–23; *Ateistinė literatūra: bibliografinė rodyklė*, Vilnius, 1988. Kaip atskira publikacija taip pat skaičiuotos tęstinio straipsnio dalys keliuose leidinio numeriuose, to paties pavadinimo straipsniai keliuose leidiniuose ar to paties leidinio lietuviškoje ir rusiškoje versijoje. Tokia skaičiavimo metodika naudota norint palyginti gautus duomenis su V. Skuodžio pateiktais duomenimis apie ateistines publikacijas ankstesniais metais.

Lyginant 2-oje lentelėje pateiktus duomenis apie periodinėje spaudoje 1971–1976 m. ir 1977–1982 m. išspausdintas ateistinio turinio publikacijas galima pamatyti keletą naujų tendencijų. Visų pirma, akivaizdu, jog nuo 1979 m. pradėta kur kas daugiau dėmesio skirti įrodinėjimams, kad Sovietų Sąjun-

goje neva pakankamai užtikrinta sąžinės „laisvė“ (1971–1976 m. šia tema buvo tik 1,5 proc. visų ateistinių publikacijų, o 1977–1982 m. – net 5 proc.). Be to, 1979 m. buvo išleista J. Aničo knyga (1981 m. išleista ir lenkų kalba)⁸, kurioje atitinkamai aiškina mi sovietiniai įstatymai, reguliavę religinį

* Tai nėra šiame lentelės stulpelyje pateiktų duomenų suma, o iš V. Skuodžio knygos paimtas skaičius.

gyvenimą Sovietų Sąjungoje. Sąžinės „laisvės“ propagandos intensyvinimas, žinoma, buvo tiesioginis atsakas į Lietuvoje vis labiau stiprėjantį tikinčiųjų teisių sąjūdį. Lyginant su ankstesniais metais nagrinėjamu laikotarpiu taip pat gerokai sumažėjo vietos ateistų dėmesys religinėms šventėms ir šventosioms vietoms (nuo 5,3 iki 2,5 proc. publikacijų), vienuolių veiklai (nuo 3 iki 1,8 proc.).

Kita vertus, kur kas daugiau vietos imta skirti kitoms religijoms (nuo 1 iki 4,5 proc.), po dešimties metų pertraukos vėl grįžta prie sektų temos, kuri buvo gana populiari septintojo dešimtmečio pradžioje. Dar daugiau imta rašyti ateizmo metodikos ir istorijos temomis (nuo 20 iki 32 proc.). Toliau buvo tęsiama išėivijos dvasininkų kompromitavimo kampanija. Populiariausia, kaip ir anksčiau, buvo vysk. Vincento Brizgio asmenybė: apie jo veiklą nacių okupuotoje Lietuvoje 1976–1981 m. įvairiuose Lietuvos SSR leidiniuose buvo išspausdinti net 5 straipsniai (iš viso per

sovietų okupacijos metus jo asmenybei buvo skirta 15 publikacijų), kurių dauguma priklausė žurnalisto Viliaus Kavaliausko plunksnai. Išėivijos dvasininkus stengtasi kompromituoti ne tik Lietuvos gyventojų, bet ir Vakarų visuomenės akyse. Tuo tikslu 1979 m. anglų kalba buvo išleista J. Aničo knyga „Hatred-mongers: Anti-Soviet activity of Lithuanian clerical emigres“. Nustatyti kitų temų aktualumo pokyčius sudėtinga, nes V. Skuodžio naudota ateistinių publikacijų klasifikavimo schema gerokai skiriasi nuo kitose bibliografinėse rodyklėse naudotų schemų. Kaip matome, 1977–1982 m. išspausdinta beveik dvigubai mažiau ateistinio turinio publikacijų nei per tokios pat trukmės laikotarpį ankstesniais metais.

Nagrinėjamu laikotarpiu spaudoje aktyviai reiškėsi tie patys, dar septintajame dešimtmetyje publikuoti pradėję autoriai (žr. lentelę Nr. 3), prie kurių prisijungė ir keletas jaunesnės kartos atstovų: Jonas Sakalauskas, Bronius Deksnys.

Lentelė Nr. 3. Daugiausia ateistinių publikacijų 1977–1986 m. paskelbę autoriai

Autoriai	Publikacijos periodinėje spaudoje	Knygos	Straipsniai rinkiniuose	Sudarė, redagavo
B. Jauniškis	88	9	2	1
I. Zaksas	51	4	15	2
P. Pečiūra	42	3	9	2
J. Sakalauskas	47	2	4	4
J. Aničas	30	7	10	–
J. Mačiulis	38	3	13	1
J. Jurginis	25	3	7	–
B. Deksnys	15	4	12	3
J. Grigulevičius	26	1	1	–
F. Mačianskas	20	3	2	–

Lentelė sudaryta pagal: *Ateistinė literatūra: bibliografinė rodyklė*, Vilnius, 1988.

Šalia spaudos vis svarbesnės darėsi ir kitos visuomenės ateizavimo priemonės. Dar nuo septintojo dešimtmečio vidurio vienu pagrindinių antireliginės propagandos organizavimo centrų buvo tapęs Lietuvos SSR ateiz-

mo muziejus, įsikūręs uždarytoje Šv. Kazimiero bažnyčioje. Antai 1972 m. pagal oficialią statistiką jame apsilankė apie 126 tūkst. žmonių, surengta daugiau nei 2 tūkst. ekskursijų. Be to, tais pačiais metais čia surengtos 5 po-

pietės moksleiviams, 5 susitikimai su buvusiais dvasininkais, 23 paskaitos, 6 sukakčių minėjimai, 12-oje rajonų ir dviejuose miestuose buvo eksponuojama muziejaus parengta paroda „Ko moko biblija“⁹. Nors 1977 m. muziejus buvo uždarytas kapitaliniam remontui, jo veikla nenutrūko: buvo rengiama nauja ekspozicija, kilnojamosios parodos (vien 1979 m. parengtos 3 fotoparodos: „Pasaulio ir žmogaus sutvėrimas“, „Antiliaudinė katalikų dvasininkijos veikla Lietuvoje 1941–1952 m.“, „Pirmykštės religijos formos“). Prie muziejaus taip pat aktyviai veikė aštuntojo dešimtmečio pradžioje susikūrus ateistų klubas „Ave vita“, kuriam priklausė žymiausi Lietuvos SSR ateizmo propaguotojai. LKP CK Propagandos ir agitacijos skyrius aštuntojo dešimtmečio pabaigoje iškelė iniciatyvą įkurti dar vieną ateizmo bastioną – Visuomenės mokslų akademijos prie SSKP CK Mokslinio ateizmo instituto filialą, kuris, LKP ideologų nuomone, „galėtų vykdyti gilią šiuolaikinės katalikybės problemų analizę ir teikti konkrečias rekomendacijas partinei organizacijai“¹⁰. Ši iniciatyva įgyvendinta 1982 m.

Jau nuo septintojo dešimtmečio pradžios ateistinės propagandos tikslams Lietuvoje pradėta naudoti kinematografiją. Tuo metu buvo sukurti ir pradėti rodyti pirmieji antireliginio turinio Lietuvos kino studijos dokumentiniai ir meniniai filmai. Pasibaigus šio laikotarpio antireliginei kampanijai, tokių filmų gamyba laikinai buvo sustojusi ir atnaujinta tik aštuntojo dešimtmečio viduryje. 1976 m. į plačiuosius ekranus buvo paleista režisieriaus Aleksandro Digimo dokumentinė kino juosta apie pirmuoju lietuvių ateistu laikytą Kazimierą Liščinskį („Vadinasi, dievo nėra“). Antireliginiu vadintas ir 1979 m. režisieriaus Algirdo Aramino sukurtas meninis filmas „Pasigailėk mūsų“. 1981 m. pasirodė režisieriaus Vytenio Imbraso dokumentinis filmas apie Aušros vartų Dievo Motinos stebuklingąjį paveikslą („Vilniaus ma-

dona“). Tačiau Lietuvos kino studijoje sukurti filmai sudarė tik labai mažą respublikos kino teatruose demonstruotų antireliginio turinio kino filmų dalį. Į 1985 m. Lietuvos SSR kino filmų nuomojimo kontoros sudarytą antireliginių kino filmų katalogą iš viso įtrauktas 61 meninis ir dokumentinis kino filmas¹¹. Vilniaus kino teatruose vien per 1973 m. pirmąjį pusmetį buvo 130 dokumentinių kino filmų ateistine tematika seansų¹². Ateistinės propagandos tikslams, ypač tikinčiųjų teisių sąjūdžio diskreditavimui, stengtasi išnaudoti ir išsiplėtusias televizijos galimybes. Be du kartus per mėnesį rodytos specialios televizijos laidos „Argumentai“, televizijos studijoje taip pat buvo kuriami ateistinio turinio dokumentiniai ir meniniai filmai.

Didėjant naujų komunikacijos priemonių vaidmeniui, neliko pamiršta ir paskaitinės propagandos sritis. Susirūpinus lektorių ateistų kvalifikacija, dar 1969 m. prie „Žinijos“ draugijos buvo atidaryta respublikinė lektorių ateistų mokykla, o aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje atkurtas ir ateistų mokyklų tinklas provincijoje. Vadovaujantis SSKP CK ir LKP CK nutarimais dėl paskaitinės propagandos būklės pagerinimo, dešimtmečio pabaigoje buvo surengta „Žinijos“ draugijos narių atestacija, kurios metu draugijos nario bilietų neteko 6 tūkst. (iš 50 tūkst.) asmenų, atnaujinta LKP miestų ir rajonų komitetų neetatinių lektorių grupių sudėtis. Paskaitos ateistine tematika sudarė apie 12 proc. visų 1977 m. „Žinijos“ lektorių perskaitytų paskaitų skaičiaus¹³.

Aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje iš esmės baigta kurti ateistinės indoktrinacijos sistema, kurios tikslas buvo pasiekti kiekvieną visuomenės narį visur ir visada: vaikų darželyje, mokykloje, darbo vietoje, laisvalaikiu ir netgi jo privačiame gyvenime. Po minėtų 1977 m. nutarimų dėl jaunimo ateistinio auklėjimo sustiprinimo beveik neliko mokyklų, kuriose nebūtų ateistų būrelių, dar labiau padidintas spaudimas visų dalykų

mokytojams, verčiant juos dirbti ateistinių darbą, suaktyvintos komjaunimo ir pionierių organizacijų pastangos šioje srityje. Aštuntajame dešimtmetyje jau prie visų miestų ir rajonų partijos komitetų veikė mokslinės ateistinės propagandos koordinavimo tarybos, o po 1975 m. priimto LKP CK biuro nutarimo „Dėl mokslinės ateistinės propagandos vaidmens formuojant darbo žmonių materialinę pasaulėžiūrą Kauno miesto „Drobės“ gamybiniame susivienijime“ duotas nurodymas tokias tarybas steigti visose įstaigose ir įmonėse, kuriose dirbo daugiau nei šimtas žmonių, mažesnėse skirti atsakingus už tai asmenis. Aštuntajame dešimtmetyje pradėta daug kalbėti ir apie, ateistų nuomone, ypač perspektyvų ateistinio darbo metodą – individualų darbą su tikinčiais; tai reiškė, kad ateistinė indoktrinacija siekia įsiskverbti ir į privataus gyvenimo sritį.

Su visuomenės ateizavimu buvo susijęs dar vienas sovietų valdžios kultūros politikos fenomenas – vadinamųjų civilinių apeigų kaip alternatyvos religinėms apeigoms diegimas. Ši taip pat septintojo dešimtmečio pradžioje išryškėjusi partijos veiklos kryptis buvo vienas iš sovietinės sistemos mitologizavimo, jos pavertimo pseudoreligija požymių. Naują impulsą civilinių apeigų diegimui suteikė aštuntojo dešimtmečio viduryje priimti sovietų valdžios nutarimai, kuriuose reikalauta toliau gerinti civilinių apeigų formas ir ieškoti būdų, kaip prie jų pripratinti visuomenę. 1979 m. Lietuvoje buvo išleistas savotiškas sovietinių ritualų apeigynas, patvirtintas respublikinės Liaudies tradicijų tarybos¹⁴. Jame pateikti konkretūs vardynų, sutuoktuvių, sutuoktuvių jubiliejų, vaikystės šventės, pirmojo paso šventės, palydų į armiją, laidotuvių, mirusiųjų pagerbimo dienos ceremonialai, kuriuos rekomenduota naudoti praktikoje.

Taigi galima teigti, kad aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje Lietuvoje sumažėjo tik periodinės spaudos vaidmuo vykdant antireliginę propagandą. Tai kompensavo didesnis

dėmesys kitoms ateistinės indoktrinacijos formoms, pastangos sukurti tokią sistemą, kuri lydėtų žmogų kiekviename žingsnyje. Kita vertus, vis labiau didėjant bendram visuomenės indiferentiškumui ir bodėjimuisi sovietinės ideologijos retorika, ateizmo brukimas visomis įmanomomis priemonėmis tik stiprino jo atmetimo reakciją.

PASKUTINIAI BANDYMAI PAGYVINTI ATEISTINĘ PROPAGANDĄ (1983–1988 M.)

Jurijaus Andropovo įtakos padidėjimo paskutiniais Leonido Brežnevo gyvenimo metais ir trumpo jo paties valdymo laikotarpiu 1982–1983 m. stengtasi sustiprinti ne tik ekonomikos ir valstybės valdymo, bet ir ideologinę drausmę. Naujas ideologinio darbo stiprinimo etapas prasidėjo 1982 m. pradžioje, kai J. Andropovas perėmė vyriausiojo partijos ideologo funkcijas iš Michailo Suslovo (mirė 1982 m. sausio mėn.). Kaip vieną naujos atmosferos ženklų galima vertinti ir SSKP CK 1981 m. rugsėjo 22 d. nutarimą „Dėl ateistinio auklėjimo sustiprinimo“, kurį, kaip įprasta, dubliavo atitinkamas LKP CK biuro nutarimas, priimtas 1982 m. sausio 11 d.¹⁵ J. Andropovas ypač priešiška buvo nusistatęs Vatikano ir katalikybės atžvilgiu. Jo iniciatyva dar aštuntojo dešimtmečio pabaigoje atsisakyta taktikos skatinti Rusijos Stačiatikių Bažnyčios ir Katalikų Bažnyčios suartėjimą ir pradėta agresyvi kampanija, nukreipta prieš Vatikaną ir katalikybę¹⁶. Svarbiausiu ideologinio fronto akcentu J. Andropovo valdymo metais tapo 1983 m. birželio mėn. įvykęs SSKP CK plenumas ideologinio darbo klausimais. Pagrindinę kalbą sakęs Konstantinas Černenka daug kalbėjo apie užsienio ideologinius centrus, kurie siekia panaudoti religinius jausmus antisovietiniams tikslams. Jis pabrėžė būtinybę imtis papildomų priemonių auklėjant „naują žmogų“.

LKP vadovybė ir ideologai, žinoma, negalėjo nereaguoti į minėtus partijos vadovybės nutarimus ir kalbas. LKP CK biuro 1982 m. sausio 11 d. nutarimas reikalavo iš partijos miestų ir rajonų komitetų, žurnalų ir laikraščių redakcijų, radijo ir televizijos komiteto bei kitų už ideologinę propagandą atsakingų institucijų pagerinti ateistinę veiklą, ypač tarp moterų, vaikų ir jaunimo; jos taip pat įpareigos parengti perspektyvinius ateistinės propagandos priemonių planus. Apie ateistinės indoktrinacijos sustiprinimą daug kalbėta ir 1982 m. balandžio mėn. vykusiame LKP CK plenumo, kuriame buvo apsvarstytas ir priimtas nutarimas „Dėl respublikos partinės organizacijos uždavinių toliau stiprinant mokslievių idėjinį-politinį, internacionalinį ir ateistinį auklėjimą“¹⁷. Pagrindinį pranešimą šiame plenumo skaitęs LKP ideologijos sekretorius L. Šepetys, be kita ko, pažymėjo būtinybę sustiprinti, o kur nėra, įsteigti mokslinio ateizmo katedras pedagoginėse aukštosiose mokyklose, kritikavo ateizmo teoretikų atotrūkį nuo praktikos. Dėl neveiklumo buvo kritikuojama respublikinė mokslinės-ateistinės propagandos koordinavimo taryba, užsipultas 1981 m. išleistas Antano Rybelio sudarytas „Religijotyros įvadas“, kuriame neva neįvertintas ateistinio auklėjimo vaidmuo, užtušuota klasikinė religijos esmė¹⁸.

Padidėjusio dėmesio antireliginiam darbui Lietuvoje priežastis buvo ne tik aktyvus Bažnyčios dalyvavimas opozicinėje veikloje ir pasikeitusi Kremliaus pozicija, bet ir artėjančios svarbios krikščionybės istorijai Lietuvoje sukaktys – šv. Kazimiero mirties 500-osios ir Lietuvos krikšto 600-osios metinės. Jau LKP CK biuro 1982 m. sausio 11 d. patvirtintame ateistinio darbo 1982–1985 m. plane¹⁹ televizijos laidos „Argumentai“ ir radijo laidos „Akiratis“ rengėjai buvo įpareigoti sukurti ciklus laidų apie krikščionybės įvedimą ir jos vaidmenį lietuvių tautos istorijoje; ateizmo muziejus naujoje ekspozicijoje turėjo pa-

rengti specialų skyrių šv. Kazimierui, taip pat parengti kilnojamąją parodą apie jį; numatyti konkretūs leidiniai Lietuvos krikšto tematika. 1982 m. vasario 8 d. pagrindines propagandinio darbo kryptis pasirengimo paminėti šias datas laikotarpiu svarstė prie LKP CK veikusi Kontrpropagandinio darbo koordinavimo taryba²⁰. Be kita ko, Religijos reikalų tarybos įgaliotinis Lietuvoje Petras Anilionis šiame posėdyje siūlė iškelti ateizmo muziejų iš Šv. Kazimiero bažnyčios, tačiau tam nepritarė kiti pasitarimo dalyviai. 1983 m. muziejus po beveik penkerius metus trukusio remonto vėl atvėrė duris lankytojams. Buvo pakeistas tik muziejaus pavadinimas: dabar jis jau vadinosi ne ateizmo, o ateizmo ir religijos istorijos muziejumi.

Ateistinės propagandos suaktyvėjimą ryškiausiai rodė nuo 1983 m. vėl beveik dvigubai padidėjęs ateistinių publikacijų skaičius periodinėje spaudoje (žr. grafiką Nr. 1 ir lentelę Nr. 4); jų spausdinta netgi šiek tiek daugiau nei aštuntojo dešimtmečio pirmoje pusėje. LKP CK biuras 1982 m. sausio 11 d. nutarimu pavedė laikraščių ir žurnalų redakcijoms sudaryti specialias redakcines tarybas ateistinei propagandai, kai kuriuose periodiniuose leidiniuose atsirado naujos specialios rubrikos: „Sedentes agamus“ – „Komjaunimo tiesoje“, pastovi ateistinei tematikai skirta rubrika „Moksle ir gyvenime“. Kita vertus, kaip matyti iš žemiau pateiktos lentelės duomenų, temų proporcijos išliko beveik tokios pat.

Krinta į akis tik kai kurie netolygumai įvairiais nagrinėjamo penkmečio metais. Antai trečios teminės grupės straipsnių 1983 ir 1987 m. spausdinta kelis kartus daugiau nei 1984–1986 m. Pirmuoju atveju tai, be abejonės, buvo susiję su artėjusiu šv. Kazimiero mirties metinių jubiliejumi, o antruoju – su Jurgio Matulaičio iškėlimu į altoriaus garbę. Publikacijų, nukreiptų prieš Šv. Sostą, skaičius, priešingai, buvo kelis kartus didesnis

Lentelė Nr. 4. Ateistinių publikacijų, išspausdintų 1983–1987 m. periodiniuose Lietuvos SSR leidiniuose, tematika

Temos	1983	1984	1985	1986	1987	Iš viso
Sąžinės „laisvė“ Sovietų Sąjungoje	4	1	3	10	10	28
Religinės pasaulėžiūros kritika	55	34	33	43	26	191
Religinės šventės, apeigos, šventieji, stebuklai ir šventosios vietos	17	2	6	7	22	54
Vienuoliai	24	11	0	2	3	40
Katalikų Bažnyčia	29	19	17	20	24	109
Šv. Sostas	5	28	27	17	3	80
Kitos religijos ir sektos	17	17	18	25	17	94
Ateizmo istorija ir metodika	84	105	60	99	81	429
Senieji tikėjimai, pagonybė Lietuvoje	13	1	1	3	1	19
Krikščionybė Lietuvoje iki 1917 m.	4	8	14	45	24	95
Katalikų Bažnyčia Lietuvoje nuo 1918 m.	38	47	12	15	21	133
Dvasininkų išeivių veikla	5	7	12	5	0	29
Ekskunigai ir buvę tikintieji	12	16	19	8	2	57
Iš viso	307	296	222	299	234	1358

Lentelė sudaryta pagal: *Ateistinė literatūra: bibliografinė rodyklė*, Vilnius, 1988; *Spaudos metraštis*, 1983–1987 m.

1984–1986 m. nei 1983 ar 1987 m. Šį faktą galima paaiškinti tuo, kad 1984 m. gruodžio 3 d. LKP CK biuras patvirtino priemonių planą, kaip vykdyti SSKP CK nutarimą „Dėl kontrapriemonių prieš Vatikano antikomunistines akcijas, griaunamąjį darbą prieš socialistines šalis, nacionalinio išsivadavimo ir antikarinis judėjimas“, kuriuo duotas signalas suaktyvinti antivatikaninę propagandą siekiant „parodyti, kad dabartiniai Vatikano vadovai, blokuodamiesi su reakcinėmis jėgomis, veikia prieš milijonų tikinčiųjų taikos, demokratijos ir pažangos siekius“²¹. Tai buvo tik dalis daug platesnės programos, apimančios prieš Vatikaną nukreiptus veiksmus. Buvęs KGB žvalgybos karininkas Olegas Gordijevskis, tuo metu dirbęs Anglijoje, vėliau paskelbė keletą 1984 m. iš centro gautų instrukcijų, kuriose reikalaujama vykdyti priemones Vatikano įtakai sumažinti: popiežių Joną Pau-

lių II demaskuoti kaip reakcingiausių Vakarų sluoksnių protežė, atskleisti Vatikano ryšius su kapitalistinių šalių žvalgybos tarnybomis ir pan.²² Toliau daugėjo straipsnių apie kitas, ypač Rytų, religijas (1977–1982 m. jie, kaip minėta, sudarė 4,5 proc. visų ateistinių publikacijų, o 1983–1987 m. – jau net 7 proc.). Padidėjusį dėmesį Rytų religijoms rodė ne tik ateistinių straipsnių, bet ir paskaitų tematika. Antai 1984 m. B. Jauniškis pradėjo skaityti paskaitų ciklą „Induizmas šiandien“, kuris buvo parengtas „atsižvelgiant į jaunimo susidomėjimą Rytų kultūromis“²³.

Akivaizdu ir tai, kad 1986–1987 m., artėjant krikščionybės įvedimo jubiliejui, pagausėjo publikacijų, kuriose atitinkamai interpretotos krikščionybės istorijos Lietuvoje iki 1918 m. problemos. LKP vadovybė, kaip matėme, jau 1982 m. pradėjo ruošti propagandos mašiną krikščionybės įvedimo jubiliejui.

1984 m. spalio 29 d. LKP CK biuro posėdyje buvo patvirtintas dar vienas kontrpropagandinių priemonių planas, kuriame numatyti išleisti konkretūs leidiniai, duotos atitinkamos direktyvos ateizmo muziejui, radijui ir televizijai²⁴. Sovietinę krikščionybės istorijos Lietuvoje interpretaciją stengtasi primesti ne tik periodinėje spaudoje, bet ir atitinkamo turinio knygoje: P. Jakas, *Ko katalikybė nedavė Lietuvai*, 1986; *Krikščionybė ir jos socialinis vaidmuo Lietuvoje* [str. rinkinys], 1986; *Popiežių bulės dėl kryžiaus žygių prieš prūsus ir lietuvius XIII amžiuje*, sud. P. Pakarklis, 1987 (tiražas – 20 tūkst. egz.) ir kt. 1987 m. vasarą ateizmo muziejuje ir Kauno istorijos muziejuje buvo atidarytos specialios Lietuvos krikšto jubiliejui skirtos parodos, kurios taip pat turėjo paneigti teigiamą krikščionybės vaidmenį Lietuvos istorijoje. Negatyvų krikščionybės įvaizdį siekta įskiepyti ir į jauniausių skaitytojų sąmonę. Antai 1984 m. „Lietuvos pionierius“ spausdino ištraukas iš Petro Pečiūros apysakos „Eigučio kelionės“ ir Vytauto Misevičiaus „Jaunasis pagonis“, kuriose pasakojama apie ikikrikščioniškąjį laikotarpį, kryžiaus žygius Lietuvoje.

Kita svarbi nagrinėjamo laikotarpio ateistinės lektūros tema – bandymai paneigti svarbiausias krikščionybės dogmas. 1984 m. buvo išleista Kristaus ir kitų Biblijos personažų istoriškumo klausimą ateistiškai interpretuojanti Fatinos Butienės knyga „Biografija be asmens“, net dviem leidimais bendru 90 tūkst. egzempliorių tiražu 1984–1986 m. išleistas Zenono Kosidovskio kūrinys „Evangelijų sakmės“, 1987 m. Stasio Bataičio knyga „Kryžius be nukryžiuotojo“. Ryškiausias šios temos atspindys periodinėje spaudoje buvo žurnale „Tarybinė moteris“ 1986 m. pradžioje išspausdintas Vytauto Balkevičiaus straipsnis „Šventoji šeimyna“, kuriame bandyta paneigti nekaltą Marijos prasidejimą. Tokios tematikos publikacijų pagausėjimas būtent tuo metu nebuvo atsitiktinis. Tai buvo atsakas į Katalikų Bažnyčios pastangas artėjant jubiliejui suak-

tyvinti sielovadinę veiklą, reevangelizuoti visuomenę²⁵. Bendri ateistinės tematikos neperiodinių leidinių leidybos mastai nuo 1983 m. (žr. lentelę Nr. 1) taip pat šiek tiek padidėjo. 1982 m. pradžioje LKP CK biuras Valstybiniam leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos komitetui davė nurodymą ypač padidinti jaunimui skirtos ateistinės literatūros išleidimą, sudaryti specialią redakcinę tarybą ateistinės literatūros leidybos koordinavimui ir perspektyviniam planavimui.

Režimo pastangas reanimuoti ateistinės propagandos mechanizmą patvirtina dar kelias 1983 m. įvykių. Tais metais Lietuvos SSR mokslų akademijos Filosofijos, sociologijos ir teisės bei Istorijos institutuose atsirado mokslinio ateizmo sektoriai. 1983 m. rugsėjo 12–13 d. Vilniuje buvo surengta sąjunginė mokslinė praktinė konferencija „Naujos katalikybės ideologijos ir veiklos tendencijos Tarybų Sąjungoje ir ateistinio auklėjimo problemos“. Ateistinio darbo problemos ir tolesnės kryptys buvo apibendrintos 1983 m. išleistame žymiausių sovietinės Lietuvos ateizmo ideologų straipsnių rinkinyje „Ateizmas ir dabartis“. Bene išsamiausiai ateistinės propagandos uždaviniai to meto sąlygomis aptarti Jono Mačiulio straipsnyje. Akcentavęs naują ateistinio darbo tikslą – nepasitenkinti vien religingumo mažėjimu, bet ugdyti sąmoningus ateistus, jis nurodė tokius principus, pagal kuriuos turėtų būti organizuojama ateistinė propaganda: 1) ji turi būti glaudžiai susieta su aktualiomis tarptautinės politikos problemomis, t. y. būtina atskleisti, kaip religinis veiksnys panaudojamas politiniams tikslams; 2) turi būti stiprinamas ateistinio ir internacionalinio auklėjimo ryšys; 3) reikia daugiau dėmesio skirti doroviniam-etiniam ateistinės propagandos aspektui; 4) siekti glaudaus ryšio tarp ateizmo ir gamtos mokslų propagandos, t. y. ne tik propaguoti mokslo laimėjimus, bet ir atskleisti jų pasaulėžiūrinę reikšmę²⁶. J. Mačiulis pabrėžė būtinybę stiprinti ateistinės propagandos filosofinį

potencialą, nes šiuolaikinė teologija, anot jo, vis labiau pagrįdžiama filosofiškai, o šiuolaikinis tikintysis labiau išprusęs.

Kaip matome, tautiškumo slopinimas ir kova su religija tuo metu buvo ne tik aktualesios, bet ir glaudžiai susijusios ideologinio darbo ir praktinės veiklos sritys. Ši tendencija ypač sustiprėjo nuo aštuntojo dešimtmečio pabaigos, po to, kai LKP CK biuras 1977 m. sausio 10 d. priėmė nutarimą „Dėl papildomų priemonių respublikos gyventojų internacionaliniam ir patriotiniam auklėjimui sustiprinti“, kuris žymėjo naujos rusifikacijos kampanijos pradžią. Vienas svarbiausių šio nutarimo momentų buvo tai, kad jame akcentuota būtinybė geriau koordinuoti pagrindines ideologines indoktrinacijos kryptis. Tuo tikslu nutarime buvo numatyta prie LKP CK įkurti Kontrpropagandinio darbo koordinavimo tarybą, kuri turėjo numatyti bendrus propagandos organizavimo principus ir teikti pasiūlymus LKP CK biurui dėl jų įgyvendinimo. Šią tarybą sudarė svarbiausių institucijų, saugojusių sovietinės ideologijos grynumą Lietuvoje, atstovai (kultūros ministras Jonas Bielinis, KGB pirmininko pavaduotojas Henrikas Vaigauskas, užsienio reikalų ministras Vytautas Zenkevičius, žurnalo „Komunistas“ vyr. redaktorius Genrikas Zimanas ir kiti, iš viso 13 asmenų). Vadovauti jai buvo paskirtas LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjas Juozas Kuolelis.

Kad susidarytų aiškesnis vaizdas apie šios tarybos funkcijas, užtenka pateikti vieną pavyzdį. 1980 m. vasario 11 d. taryba svarstė padėtį Raseinių rajone, į kurį 1979 m. lapkričio pabaigoje buvo nuvykusi tarybos narių grupė. Jos parengtoje pažymoje kaip pagrindinė problema išskirtas „religinis ekstremizmas“, o dar konkrečiau – kun. Alfonsas Svarinskas Viduklėje. Apie jį pažy mos autoriai rašė taip: „Pamoksluose jis ir toliau spekuliuoja moralės problemomis, mėgina išnaudoti nacionalinius jausmus, išpučia pasitaikančius Viduklėje trūkumus, ūkinius sunkumus, todėl daug žmonių į bažnyčią ateina

paklaustyti kunigo Svarinsko pamoksluose dėstomų aktualijų“²⁷. Siekiant neutralizuoti kun. A. Svarinsko daromą įtaką pasiūlyta ne tik suaktyvinti ateistinių ir internacionalinių vietos gyventojų auklėjimą, bet ir pagerinti Viduklės miestelio socialinę infrastruktūrą. Religijos ir nacionalizmo samplaika Lietuvoje vertė režimą ne tik labiau koordinuoti propagandinį darbą, bet ir stengtis religiją atriboti nuo nacionalizmo. Tuo tikslu, ypač artėjant krikščionybės įvedimo jubiliejui, stengtasi akcentuoti Katalikų Bažnyčios ir lietuvių tautos interesų susikirtimus istorijos tėkmėje, parodyti, kad apeliuodami į tautinius jausmus kunigai „ekstremistai“ siekia išlaikyti vis mažėjančią Bažnyčios įtaką visuomenėje. Būtent šiais argumentais siūlyta ateizmo lektoriams daugiausia remtis 1984–1985 m. jiems parengtose pagalbinėse priemonėse ir metodinėse rekomendacijose²⁸.

Kaip svarbi ideologinio poveikio priemonė šalia žodinės vis labiau vertinta ir vaizdinė agitacija. 1980 m. rugsėjo 22 d. LKP CK biurui priėmus nutarimą „Dėl efektyvesnio kino panaudojimo ideologiniame darbe“, dar labiau padidėjo spaudimas kinematografiniams kurti ideologiškai angažuotus kino filmus. Devintojo dešimtmečio pirmoje pusėje pasirodė V. Imbraso režisuotas dokumentinis kino filmas „Nekalbėk netiesos“, demaskuojantis neva prasimanymus apie tikinčiųjų persekiojimą Lietuvoje. Taip pat buvo sukurti du meniniai televizijos filmai: „Devyni nuopolio ratai“ pagal ateistinės propagandos dažnai eksploatuotą istoriją apie prel. Konstantiną Olšauskį ir „Kunigo naudą velniai gaudo“ pagal to paties pavadinimo Žemaitės apsakymą. Kad vaizdinė ateizmo propaganda pasklistų kuo plačiau, buvo ne tik rengiama daugiau LSSR ateizmo muziejaus kilnojimų parodų, bet ir imta skatinti iniciatyvą panašius specializuotus ateizmo muziejus steigti provincijoje. Antai 1985 m. Alytaus eksperimentiniame namų statybos kombinate buvo atidarytas pirmasis visuomeninis ateizmo muziejus.

1981–1982 m. priimtuose partijos nutarimuose dėl ateistinės propagandos buvo reikalaujama labiau moksliskai pagrįsti ateistinės veiklos būdus. Ateizmo mokslinių tyrimų centru Lietuvoje tapo 1982 m. vasarą pradėjęs veikti tarprespublikinis Visuomenės mokslų akademijos prie SSKP CK Mokslinio ateizmo instituto filialas, kuriam vadovauti buvo paskirtas Serapinas Kraujelis. Filialą sudarė trys sektoriai: 1) katalikybės būklės Sovietų Sąjungoje ir ateistinio darbo efektyvumo tyrimo (vadovas Feliksas Mačianskas); 2) Vatikano rytų politikos, klerikalinio antikomunizmo ir kontrpropagandos tyrimo (vadovas Janas Tichonovičius) ir 3) liuteronybės Sovietų Sąjungoje ir ateistinio auklėjimo jos paplitimo regione tyrimo (vadovė Basia Nikiforova). Taigi ši institucija turėjo tirti religijos padėtį ir teikti rekomendacijas, kaip tobulinti visuomenės ateistinę indoktrinaciją katalikybės ir liuteronybės paplitimo regione, t. y. Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Baltarusijos sovietinėse respublikose. Filialas organizavo sociologinius tyrimus, teikė metodines rekomendacijas, kaip organizuoti ateistinį darbą rajono ar miesto mastu, mokyklose, pramonės įmonėse; rengė analitines pažymas minėtų respublikų partijos CK Propagandos ir agitacijos skyriams; organizavo mokslines konferencijas, ekspertų posėdžius ir įvairius seminarus; leido ateistinę literatūrą, taip pat partijos ideologiniam aktyvui skirtus tęstinius leidinius („Partinio vadovavimo ateistiniam visuomenės auklėjimui efektyvumo padidinimo keliai“, „Vatikanas ir nūdienos problemos“).

Vienas svarbiausių filialo rūpesčių, ypač pirmaisiais jo veiklos metais, buvo ieškoti naujų priemonių, kaip ateistiškai auklėti mokinius. Tuo tikslu 1984 m. šis filialas atliko sociologinį tyrimą „Vyresniųjų klasių moksleivių ateistinių įsitikinimų formavimosi ypatybės“. Ideologinės indoktrinacijos stiprinimo mokykloje tendencija, prasidėjusi, kaip matėme, dar aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, ypač sustiprėjo kaip tik devintojo dešimtme-

čio viduryje. Apie tai daugiausia buvo kalbama ir 1984 m. balandžio mėn. įvykusiame SSKP CK plenumo, kuriame svarstyta mokyklos reforma. Padidėjusį sovietų režimo dėmesį jaunimo ateistinio auklėjimo klausimams Lietuvoje rodė 1984 m. išleista Rimanto Tidikio knyga „Moksleivių ateistinių įsitikinimų formavimas“, taip pat 1985–1986 m. išleisti ateizmo vadovėliai aukštosios ir spec. vidurinėms mokykloms.

Ateistinė propaganda nesusilpnėjo ir pirmaisiais Michailo Gorbačiovo valdymo metais. Galima netgi teigti, kad 1986 m. rudenį SSRS centriniuose laikraščiuose išspausdinti vedamieji ir aukštųjų partinės vadovybės narių vieši pareiškimai pranašavo naujos anti-religinės kampanijos pradžią. Ateistinės propagandos atoslūgio Lietuvoje nežadėjo ir 1987 m. vasarą priimtas SSKP CK nutarimas „Apie Lietuvos TSR partinių organizacijų darbą vykdant TSKP CK nutarimus dėl ateistinio visuomenės auklėjimo“. 1987 m. rugpjūčio 17 d. LKP CK biuro patvirtintame šio nutarimo vykdymo priemonių plane reikalaujama „numatyti ir įgyvendinti papildomas ateistinio auklėjimo, šeimų izoliavimo nuo religinės įtakos priemones, ypatingą dėmesį skiriant darbui su jaunimu ir vaikais“²⁹. LKP CK Propagandos ir agitacijos skyrius buvo įpareigotas užtikrinti internacionalinio ir ateistinio auklėjimo vieningumą, Mokslinio ateizmo instituto filialui numatyta skirti geresnes patalpas. Tų pačių metų lapkričio mėn. filialo iniciatyva buvo surengtas susitikimas su mokslininkais, kultūros ir masinių informavimo priemonių darbuotojais ateistinio darbo pertvarkymo problemoms apsvarstyti, o gruodžio mėn. – mokslinės praktinės konferencijos: „Ekspansionistinės tendencijos dabartinio Vatikano ideologijoje bei politikoje ir ateistinio darbo uždaviniai“, „Aktualios ateistinio auklėjimo problemos mokykloje“.

Ateistinės propagandos srautas akivaizdžiai sumažėjo tik 1988 m. vasarą, prasidėjus nacionalinio išsivadavimo sąjūdžiui, atvedusiam į Lietuvos Nepriklausomybės atkū-

rimą. 1988 m. pirmoje pusėje periodikoje dar buvo spausdinama nemažai ateistinio turinio straipsnių, išleisti keturi neperiodiniai leidiniai, pradėtas demonstruoti režisieriaus Ferdinando Kauzono sukurtas dokumentinis kino filmas „Kas jūs, kunige Svarinskai?“, kuriuo akivaizdžiai buvo siekiama sukompromituoti ką tik iš lagerio trumpam į Lietuvą sugrįžusį kun. A. Svarinską. Lūžis įvyko 1988 m. rugpjūčio mėn.: iki tol tais metais periodinėje spaudoje buvo paskelbtos 77 ateistinio turinio publikacijos, o per likusius mėnesius – tik 7³⁰. 1988 m. rugpjūčio mėn. oficialiuose periodiniuose leidiniuose taip pat pasirodė pirmieji straipsniai, kuriuose buvo kvestionuojamas ateistinės propagandos monopolis visuomenės informavimo priemonėse³¹. Tuo pat metu praktiškai nutrūko ir ateistinių knygų leidyba.

IŠVADOS

Ateistinės propagandos raidą per paskutinius sovietų režimo egzistavimo Lietuvoje dešimtmečius galima suskirstyti į du etapus, kurių skiriamąją ribą galėtų būti 1982 m. L. Brežnevo valdymo pabaigai, viena vertus, buvo būdinga tai, kad sąlygiškai susilpnėjo ateistinė propaganda, kita vertus, galutinai susiformavo visą visuomenę apraizgiusi ateistinio indoktrinavimo sistema. Tuo tarpu 1983–1988 m. mėginta dar kartą visu pajėgumu paleisti ideologinės indoktrinacijos, taip pat ir

ateistinės propagandos mechanizmą. Šiuos pokyčius lėmė tiek bendros visai Sovietų Sąjungai politinės raidos tendencijos, tiek specifinės Lietuvos sąlygos.

Nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaišgos pagrindiniu ateistinės propagandos adresatu tapo jaunimas. Didėjantį atotrūkį tarp jaunosios kartos ir sovietinės ideologijos dogmų tikėtasi sustabdyti visomis įmanomomis formomis intensyvinant jaunimo ideologinę indoktrinaciją. Naujų dvasinių vertybių ieškantį jaunimą kartu stengtasi nukreipti režimui ne tokia pavojinga kryptimi. Galima daryti prielaidą, kad tai buvo viena iš priežasčių, dėl kurių nuo aštuntojo dešimtmečio pabaišgos, lyginant su ankstesniais metais, oficialioje žiniasklaidoje akivaizdžiai padaugėjo informacijos apie senąsias ir Rytų religijas.

Reaguodamas į aktyvų Katalikų Bažnyčios dalyvavimą opozicinėje veikloje ir angažavimąsi nacionalinio išsivadavimo reikalams, sovietų režimas ypač akcentavo antireliginės propagandos ryšį su tautiškumo slopinimu. Dar vienas nagrinėtu laikotarpiu antireliginei propagandai būdingas bruožas – pastangos ateistinei veiklai suteikti tvirtesnę mokslinį pagrindą: sociologinių tyrimų ir mokslinių konferencijų organizavimas, naujų mokslinio tyrimo institucijų steigimas. Ribotos žodinių ateistinės propagandos formų galimybės daryti norimą poveikį skatino sovietų režimą vis daugiau dėmesio skirti vaizdinei agitacijai, visų pirma televizijai ir kinui.

Nuorodos

¹ V. Skuodis, *Dvasinis genocidas Lietuvoje*, Vilnius, 1996.

² A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius, 2002.

³ Lietuvos ypatingasis archyvas, LKP dokumentų skyrius (toliau – LYA LKP DS), f. 1771, ap. 256, b. 170, l. 1–9.

⁴ LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus 1976 m. pažyma „Apie mokslinę ateistinę propagandą jaunimo periodinėje spaudoje“, *ibid.*, ap. 251, b. 306, l. 51–59.

⁵ *Bažnyčios prieglobstyje: kalba faktai*, sud. K. Strumskis, Vilnius, 1983.

⁶ P. Dundulienė, *Medžiai senovės lietuvių tikėjimuose*, Vilnius, 1979.

⁷ M. Stepanianc, *Lotoso žiedas ant delno*, Vilnius, 1973.

⁸ J. Aničas, *Socialistinė valstybė ir religiniai kultai*, Vilnius, 1979.

⁹ Ataskaita apie LSSR ateizmo muziejaus darbą 1972 m., LYA LKP DS, f. 1771, ap. 248, b. 207, l. 73–74.

¹⁰ LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus pažyma apie SSKP CK 1979 m. balandžio 26 d. nuta-

rimo „Dėl tolesnio Lietuvos TSR partinės organizacijos ideologinio-politinio auklėjimo gerinimo“ vykdymą, *ibid.*, ap. 256, b. 182, l. 215.

¹¹ *Žmogus ir religija: kino filmų mokslinio ateizmo klausimais katalogas*, Vilnius, 1985.

¹² LKP Vilniaus miesto komiteto 1973 m. pažyma „Apie darbo žmonių materialistinės pasaulėžiūros formavimą Vilniaus mieste“, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 248, b. 207, l. 13.

¹³ P. Mišutis, *Religija, bažnyčia, ateizmas*, Vilnius, 1978, p. 113.

¹⁴ *Civilinės apeigos*, Vilnius, 1979.

¹⁵ LKP CK biuro 1982 m. sausio 11 d. posėdžio protokolas, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 260, b. 9, l. 2–7.

¹⁶ Daugiau apie tai žr.: A. Streikus, *op. cit.*, p. 275–276, 283.

¹⁷ 1982 m. balandžio 16 d. vykusio LKP CK V plenumo protokolas, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 260, b. 1, l. 91–109.

¹⁸ *Ibid.*, l. 20.

¹⁹ LKP CK biuro 1982 m. sausio 11 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 9, l. 20–32.

²⁰ Kontrpropagandinio darbo koordinavimo tarybos 1982 m. vasario 8 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, b. 229, l. 22–26.

²¹ LKP CK biuro 1984 m. gruodžio 3 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 265, b. 79, l. 34.

²² J. Anderson, *Religion, state and politics in the*

soviet Union and successor states, Cambridge, 1996, p. 107–108.

²³ LLKJS CK pažyma „Apie Lietuvos komjaunimo organizacijos darbą vykdant jaunimo ateistinį auklėjimą 1982–1985 m.“, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 268, b. 234, l. 43.

²⁴ LKP CK biuro 1984 m. spalio 29 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 265, b. 70, l. 42–44.

²⁵ Visuomenės mokslų akademijos prie SSKP CK Mokslinio ateizmo instituto Vilniaus filialo pažyma „Apie mokslinę, populiarią literatūrą ir publikacijas periodinėje spaudoje, skirtas krikščionybės įvedimo jubiliejui (1983–1984 m.)“, *ibid.*, f. 17604, ap. 1, b. 8, l. 12.

²⁶ J. Mačiulis, „Mokslinės ateistinės propagandos turinys šiuolaikinėmis sąlygomis“, *Ateizmas ir dabartis*, Vilnius, 1983, p. 96–97.

²⁷ LYA LKP DS, f. 1771, ap. 259, b. 266, l. 21.

²⁸ V. Lazutka, *Nacionalizmas ir katalikybė: kam naudinga tapatinti lietuvių ir katalikybę*, Vilnius, 1984; A. Balsys, *Lietuvių tauta ir katalikybė* [medžiaga lektoriui], 1985.

²⁹ LKP CK biuro 1987 m. rugpjūčio 17 d. posėdžio protokolas, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 270, b. 52, l. 18.

³⁰ *Spaudos metraštis*, 1988, Nr. 1–12.

³¹ J. Sakalauskas, „Gerbkime kitaip galvojančių“, *Tiesa*, 1988, rugpjūčio 10; A. Žilinskas, „Audiatur et altera pars“, *Literatūra ir menas*, 1988, rugpjūčio 13.

Gauta 2003 01 23

Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Arūnas Streikus

CHARACTER OF THE ATHEIST PROPAGANDA IN LITHUANIA IN 1975 TO 1988

Summary

In reference to archival documentation of the Soviet institutions, official press publications and bibliographical indexes, the article reviews trends of the atheist propaganda in Lithuania during the last decades of the Soviet regime, and also attempts to point out its particularity in comparison to the atheistic indoctrination performed in Lithuania earlier. It was tried to identify the impact to the atheist propaganda in Lithuania by both, common trends of political development for the entire Soviet Union (after the death of Leonid Brezhnev, started was the course for restoration of the ideological discipline), and by specific local conditions (strengthening movement of believers' rights, commemoration of the dates important in history of Christianity in Lithuania).

Analysis of atheist publications in the periodical press, and quantity of the non-periodical publications gives presumption that after the conditional decrease at the end of the Leonid Brezhnev rule the atheist propaganda was again intensified in 1983. Meanwhile, thematic analysis of the atheist literature gives presumption that the main features of atheist activities in Lithuania in 1975 to 1988 were such: most focus was made on the atheist indoctrination of youth; evidently increased the amounts of information about the non-Christian religions; coordination of the atheist and the so-called international education; attempts to give the atheist propaganda a more steady scientific foundation; large amounts of publications which analyzed the role of Christianity in Lithuanian history.